

TÜRKÜLERDE ESKİ (ARKAİK) SÖZLER

Vahit TÜRK*

ÖZET

Bu yazıda Türkçenin en eski ürünlerinde geçen ancak Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bazı arkaik kelimelerin ve gramer unsurlarının halk türkülerinde yaşadığı gösterilmiş ve adı geçen unsurların anlamları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arkaik sözler, türkü, etimoloji.

ARCHAIC WORDS IN FOLK SONGS

ABSTRACT

In this article, we investigated the meanings of some archaic words and grammatical elements which are mentioned in the oldest texts of Turkish language but are not used in written language of Turkey's Turkish and we determined that they are still used in folk songs.

Key Words: Archaic Words, Türkü, etymology.

Türküler, ninniler, maniler, bilmeceler, atasözleri ve deyimler; çoğunlukla ne zaman oluştukları bilinmeyen ve kuşaktan kuşağa aktarılarak yaşatılan dil ürünleridir. Bu dil ürünlerinin sosyal ve kültürel pek çok yönlerinin olmasının yanında bir de oluştukları zamana ait bazı kelimeleri ve gramerlik unsurları koruyarak geleceğe aktarma özellikleri vardır. Bir kısım söz ve yapılar, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle günlük dilin kullanım alanından çıksa da bu yapılarda yaşamaya devam ederler. Bu edebî ürünler içerisinde yaşatılan eski gramerlik unsurların ve kelimelerin bazıları ise Türkiye Türkçesinin ölçünlü (standart) dilinde olmamakla birlikte başka

*Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. e-mail: vahitturk1@hotmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

lehçelerde veya Anadolu ağızlarında kullanılmaktadır. Mesela Eski Anadolu metinlerinde karşılaşılan ve bugün de Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde kullanılan *-anda / -ende* zarf-fiil eki, özellikle Doğu Anadolu türkülerinde sık karşılaşılan bir dil birimidir. Bir Erzurum türküsünün

Yaz gelende çıkam yayla senin başına

dizesinde karşılaşılan bu ek, yalnızca eski bir dil hatırasını bugüne taşımakla kalmamakta, Oğuz Türkçesinin iki lehçesinin sınırlarıyla ilgili fikir de vermektedir.

Aynı dizede yer alan, bugün Türkiye Türkçesinin yazı dilinde kullanımdan düşmüş, ancak ağızlarda *-anda / -ende*'ye göre daha yaygın bir kullanıma sahip olan "*çıkam*" kelimesindeki *-a*'dır. Türkçe bu eki ilk yazılı metinlerinde itibaren istek eki olarak kullanılmaktadır. Ancak günümüzde 1. teklik ve 1. çokluk kişi için istek göreviyle de emir ekleri kullanılmaktadır. Yukarıdaki dizede birinci teklik kişi için görülen yapı, bir Sivas türküsünün;

Çekemem bu derdi de yavrum bölek seninle

dizesindeki "*bölek*" kelimesinde birinci çokluk kişide görülmektedir.

Oğuz Türkçesinin türettiği bir kelime olduğu anlaşılan ve Erzurumlu Emrah'ın bir türküsünün

Hayal hayal olmuş karşığı dağlar

Muhannet gözlerim doluhmuş ağlar

beytinde geçen "*doluk- / doluh-*" fiili de yine Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan ancak yazı dilinde pek rastlanmayan bir kelimedir.

Bazı kelimelerin çeşitli sebeplerle kullanımdan düşmesinin, her dilde olduğu gibi Türkçede de pek çok örneği gösterilebilir. Ancak yukarıda belirtildiği üzere kalıplaşmış ya da toplum hafızasına mal olmuş edebî ürünler içerisinde kendilerine yer bulabilen kelimeler, günlük dilin ya da yazı dilinin kullanımından düşse de, o ürünlerin oluştuğu zamanların yadigarları olarak yaşamaya devam ederler.

Kelime ölümünün belli başlı sebeplerinden biri, kelimenin karşıladığı kavramın, dilcilik terimiyle "gösterilen"ın toplum hayatından değerini yitirmesi ve insanların günlük hayatlarının gereği olmaktan çıkan nesnenin adının da bir süre sonra unutulmasıdır. Bu durumun güzel örneklerinden biri;

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

*Eledim eledim höllük eledim
Aynalı beşikte bebek beledim
Büyütüp besledim asker eyledim
Gitti de gelmedi buna ne çare*

dörtlüğünde yer alan “höllük” kelimesidir. Bugün 40 yaş üzeri köy kökenli hemen bütün insanların bildiği “höllük”, 20 yaş altındaki hemen hiç kimsenin bilmediği bir kavram durumuna gelmiştir. Bu durum elbette zamanın şartları dolayısıyla toplum hayatında ortaya çıkan değişmelerin sonucudur. Öllük kelimesinden, başta *h* sesi türetilerek oluşan *höllük*, “yaşlık, ıslaklık” anlamındadır. Eski pek çok metinde olduğu gibi, Uygur metinlerinden *Prens Kalyanamkara ve Papamkara* hikayesindeki “*Kurug yirig suvayu, öl yirig tariyu...*” (Kuru yeri sulayıp, ıslak yeri sürerek) cümlesinde karşılaşılan *öl* kelimesinden, kundağa sarılan bebeğin altına konulan ve onun yaşını emen toprağa ad olan *öllük / höllük* türetilmiştir. Bugünün şartlarında *höllük*’ün işlevi, başka maddelere aktarılmış ve kavram toplum hayatından, kelime de dilden çıkmıştır.

Kelime ölümünün bir başka sebebi de, bir kavramı karşılamakta kullanılan kelimenin yerini zaman içerisinde başka bir kelimenin almasıdır. Kavram yaşamaya devam ettiği halde göstereni değiştirilir. Bu durumun sebebi ise kelimenin uzun süre kullanılması sonucunda oluşan aşınma ve daha diri olarak dilin kendi kaynağından ya da başka dillerden gelen yeni kelimenin kendisine alan açma çabasıyla eski kelimeyi bir kenara itmesidir. Bu kenara itme, bazen kelimenin tamamen unutulmasıyla bazen da komşu bir anlam alanına kaymasıyla sonuçlanır.

Çok bilinen Yozgat sürmelisinin;

*Kaşın çeymelenmiş kirpik üstüne
Havada buludun ağdığı gibi*

Veya bir Pir Sultan deyişinin,

*Kara bulut gibi göğe ağarsın
Sulu yağmur olup yere yağarsın*

Beytinde geçen *ağ-* fiili, bugün ne yazı dilinde, ne de konuşma dilinde kullanılmaktadır. “Çıkmak, yükselmek” anlamındaki bu fiil, Eski Anadolu metinlerinde yaygın olarak kullanılmasına rağmen, bugün unutulmuştur.

*Göç göç oldu göçler yola düzüldi
Uyhu geldi ela gözler süzüldi
Elim yardan gözüm yoldan üzüldi
Ağam nerden aşar yolu yaylanın*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Erzurum türküsünün bu dörtlüğünde geçen *üzül-* fiilinin buradaki anlamıyla bugün bilinen anlamı arasında bir ilişki kurmak mümkün değildir. *Üzmek* fiilinin hem eski metinlerdeki, hem de bugünkü bazı lehçelerdeki anlamı “ayırarak, koparmak”tır. Türküde geçen *üzül-* fiili “ayrılmak” anlamıyla düşünüldüğünde türkü anlaşılır hale gelmekte, bugünkü anlamıyla düşünüldüğünde ise hem söz dizimi, hem de anlam yönüyle yanlışlık ortaya çıkmaktadır.

*Pir Sultanım katı yüksek uçarsın
Selamsız sabahsız gelip geçersin
Aşk u muhabbetten niye kaçarsın
Böyle midir yolumuzun töresi*

Dörtlükte geçen *katı* kelimesi bugün konuşma ve yazı dilinde “sert” anlamında kullanılmaktadır, ancak metin bu anlamda düşünülürse “sert yüksek uçmak” gibi bir gariplik ortaya çıkacaktır. Günümüzde bu deyişi seslendiren bir kısım sanatçılar, *katı* kelimesinin dörtlükteki anlamından habersiz olduklarından kelimeyi “kat’ı” telaffuz etmekte ve Pir Sultan’ın “kesin olarak yüksek uçarsın” dediğini düşünmektedirler. Halbuki Pir Sultan yalnızca “çok yüksek uçarsın” demektedir ve *katı* kelimesini, bugün de pek çok Türk lehçesinde karşılaşılan “çok, pek” anlamıyla kullanılmaktadır.

Emmim oğlu koynuma girdi bir uşak

dizesinde karşılaştığımız *uşak* kelimesi, esasen “küçük, ufak” anlamındadır. *Uşak* kelimesi, *ubşak* > *uvşak* gelişmesi ve ses düşmesiyle de *uvak* > *ufak* ve *uşak* biçimleriyle dallanmıştır. Herşeyin küçüğünü ifade eden kelime olan *uşak*, Batı Türkçesinde özellikle insanın küçüğünü karşılar hale gelmiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *ufala-* karşılığı olarak bazı lehçelerde *uşat-* kelimesinin kullanılması, bu kelimelerin kök birliğini göstermektedir. *Uşak* kelimesi bugün ağızlarda yaygın olarak kullanılmakta, ancak yazı dilinde yerini tamamen çocuk kelimesine terk etmiş görünmektedir.

Gelme biye küstüm siye

dizesinde karşılaştığımız *bi*, *si* kelimeleri, belki de binlerce yıl öncesinden bugüne gelen dil yadigarlarıdır. Altay dil birliği ile ilgili çalışmalarda, bu dil birliğine dahil kabul edilen dillerin akrabalık delillerinden biri olarak gösterilen ben ve sen zamirleri, Moğolcada *bi*, *çi*; Mançu-Tunguzca’da *bi*, *si* olarak kullanılmaktadır. Bu yapılar belki Moğol istilasının hatıraları, belki de daha eski devirlerin yadigarlarıdır.

Dede Korkut’un “ayağım başmak, başım yaşmak görmedi” cümlesinde geçen *başmak* ve *yaşmak* kelimeleri, bir Urfa türküsünün

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

*Ayağına başmak yaraşır
Başına yaşmak yaraşır.*

dizelerinde karşımıza çıkar. Yunus Emre'nin;

*Karlı dağların başında
Salkım salkım olan bulut
Saçın çözüm benim için
Yaşın yaşın ağlar mısın*

dörtlüğünde geçen *yaşın* kelimesiyle aynı kaynaktan gelen *yaşmak* kelimesi, yapmak fiilinin dal biçimidir ve örtü anlamında kullanılmaktadır. Örtmek anlamındaki *yapmak* fiili bugün inşa etmek anlamıyla kullanılmaktadır ve toplum zihninde eski anlamıyla bağı hissedilmemektedir.

Kavramın biçim değiştirmesi de kelimelerde anlam farklılaşmasına yol açmaktadır.

*Evlerinin önü yoldur
Yoldan geçen karakoldur*

dizelerinde geçen *karakol*, bugün dilimizde emniyet güçlerinin konuşlandığı binanın adıdır. Bu anlamdan dolayı bu türküyü seslendiren bazı sanatçılar;

*Evlerinin önü yoldur
Yolun sonu karakoldur*

diyerek yolun sonuna bina yerleştirmektedirler. Halbuki *karakol* kelimesi, eski dilimizde yerleşim birimlerinin güvenliğinden sorumlu olan gezici güvenlik güçlerini karşılamakta kullanılan bir kelimeydi. Gezici olan bu güvenlik güçleri bir binada konuşlanınca kelime, içinde bulunanlardan ziyade, binayı karşılar duruma geldi. Kelime, Moğolcada ve pek çok Türk lehçesinde bakmak anlamında kullanılan *kara-* fiiline *-gul / -vul* eki nin getirilmesiyle yapılmıştır. Karavul biçiminin *karakol* biçimine gelmesini de Türkçe kol kelimesinin etkisiyle açıklamak mümkündür.

Bu ilişkiyi bir Ege türküsünün;

Çakır da gözlü Gülsüm'ümü kolcular aldı

dizesindeki *kolcu* kelimesi göstermektedir.

Kol kelimesi bir organın adı olmak yanında asker anlamıyla da kullanılmaktadır. Türkçedekine benzer bir ilişkiyi *arm* ve *army* biçimleriyle İngilizcede de görmekteyiz.

Kol kişi için güvenliği ve korumayı sağlayan organın adıdır. Toplumunu korumak üzere oluşturulan kuruma da aynı düşünceden hareketle *kol* denilmiş olmalıdır. Ayrıca *kol* ve *kor* kelimeleri, aynı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

kaynaktan gelen dal biçimlerdir. *Kolcu* kelimesinin yerine bugün daha çok *korucu* kelimesinin kullanılması, bu durumun kanıtıdır. Türk lehçelerinde kullanılan *korbaşı* tabiri de *kolbaşı* ile aynı kavramı karşılamaktadır. Koruma ve kollama kelimelerinin birlikte kullanılması da yine bunların köken birliğine işaretir. Türk ordusunda eski devirlerde ve bugün kullanılan pek çok tabir (*kol ağası*, *kolbaşı*, *kolluk kuvveti* vb.), kol ve koruma ilişkisini açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

DERLEME SÖZLÜĞÜ (1982), Ankara: TDK Yay.

ERGİN Muharrem (1958), **Dede Korkut Kitabı I**, Ankara: TDK Yay.

HAMILTON Russel James (1998), **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, (çev: Vedat Köken), Ankara: TDK Yay.

TARAMA SÖZLÜĞÜ (1963), Ankara: TDK Yay.

Uzbekistan SSR Fenler Akademiyası A. S. Puşkin Nomıdagi Til ve Edebiyet İnstitutı (1981), **Üzbek Tiliniñ İzohlı Lugati**, Moskva: Rus Tili Neşriyeti.

YÜCE Nuri-Hasan Oraltay, Saadet Pınar (tercüme) (1984), **Kazak Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*